

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.17.575 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК: 398.221 [575.2][043.3]

КУЛБАРАКОВА ЗАРИНА АНАРБЕКОВНА

**«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЖАНЫБАРЛАРДЫН КӨРКӨМ
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ ЖАНА ТОТЕМДИК БЕЛГИЛЕРИ
(С.ОРОЗБАКОВ, С.КАРАЛАЕВДИН ВАРИАНТТАРЫНЫН
НЕГИЗИНДЕ)**

10.01.09 – фольклористика

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2019

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун «Манас», фольклор жана акындар поэзиясы бөлүмүндө аткарылды

Илимий жетекчи:

Акматалиев Абдылдажан Амантурович,
филология илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун директору

Расмий оппоненттер:

Жылдыз Орозобекова Калмашевна,
филология илимдеринин доктору,
Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Аппаратынын Лингвистикалык экспертиза бөлүмүнүн эксперти
Бегалиев Сапар Бегалиевич,
филология илимдеринин кандидаты,
К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин Кыргыз тили кафедрасынын профессору

Жетектөөчү мекеме:

Ош мамлекеттик университетинин Кыргыз адабияты кафедрасы. Дареги: 723500, Кыргыз Республикасы, Ош ш., Ленин көч., 331.

Диссертация 2019-жылдын 20-декабрында саат 13.00дө КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине жана К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча Д 10.18.575 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот, дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борборлоштурулган илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй просп., 265 а), Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин китепканасынан (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547), К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин китепканасынан (722044, Бишкек ш. Тынчтык просп., 27) жана диссертациялык кеңештин www.sovet.aytmатов.tk сайтынан таанышууга болот. Онлайн коду: 647-681-3246.

Автореферат 2019-жылдын «__» _____ жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Ыйсаева Н. Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. «Манас» эпосунда түркүн жан-жаныбарлар, адамдын жашоо тиричилигиндеги төрт түлүк малдан баштап, ар түркүн жапайы жаныбарларга, түрдүү мифтик жандыктарга чейин учурайт. Алардын идеялык-эстетикалык семантикасын комплекстүү түрдө изилдөө жана аны анализдөө, жиктөө бирден-бир актуалдуу илимий маселелерден. Анткени эпостаанууда жаныбарлардын образдарынын көркөм кызматын системалаштырып изилдөө да орчундуу орунда турат. Эпостук жаныбарлар тотемизм түшүнүгү менен тыгыз байланышта экендигин көрөбүз, демек ага кайрылбай коюуга мүмкүн эмес. «Манас» эпосунун башынан аягына чейинки ири сюжеттен майда окуяларга чейин, жаныбарлардын катышуусу кеңири учурайт. Алардын тотемизм элементтерин алып жүргөн айрымдары кийинки доорлордо эволюциялык өзгөрүүгө дуушар болгон. Жаныбарлардын образдарындагы мындай катмарланган тотемдик белгилер улуттук аң-сезимдин, улуттук поэтикалык-эстетикалык калыптанышында баштапкы ролду ойногон. Анткени, «Манас» эпосундагы жаныбарлардын көркөм чагылдырылышын жана алардын тотемдик белгилерин этнографиялык маданий-материалдык булактардан, тарыхтан, оозеки-жазма булактардан көрүүгө болот. Тарыхый өнүгүү менен катар эпикалык мурастардагы мезгилдик этаптуулукту «Манас» эпосундагы жаныбарлар дүйнөсүн иликтөө жолу аркылуу да белгилөөгө болот. Бул – эпостун бай тилин дагы тереңдетип чечмелегенге, эпикалык образдарды системалаштырууга, тотемдик белгилерди генетикалык аңдап билүүгө, өзгөчөлүгүн белгилөөгө алып келет.

«Манас» эпосу – кыргыз элинин, көчмөндөрдүн, бүтүндөй адам баласынын ааламдык маселелерин камтыган элдик эпикалык чыгарма. Учурда «Манас» эпосу ар тараптуу изилдөөгө алынса дагы аны изилдөө ишинин али чети оюла элек» [Кыдырбаева, Р.З. Эпос Манас: Генезис. Поэтика. Сказительство [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Бишкек, 1996. – 22-б.]. Буга чейин эпостун поэтикасындагы тулпарлардын көркөм образы, көчмөндөрдүн жашоосундагы ролу, жылкы культу, каармандар менен байланышы деталдуу изилденген [Орозобекова, Ж.К. «Манас» эпосундагы тулпарлардын көркөм образы жана сыпаттоо ыкмалары [Текст]: филол. ил. канд. дисс.:10.01.09 / Ж.К. Орозобекова. – Бишкек, 1994. – 158 б.]. Жаныбарларга салыштырылган каармандардын көркөм келбетин иликтөө жана айрым тотем жаныбарларын анализдөө иши болуп келген [Сарыпбеков, Р. Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү [Текст] / Р. Сарыпбеков. – Фрунзе, 1977. – 175 б.]. Бирок, Кыргызстан эгемендүүлүктү алгандан бери эпостун классикалык варианттары менен бирге жазма варианттар пайда болуп, аларды көтөрмөлөө иши жайылууда. Аларда салттуу образдык туюнтмалардагы сакралдуу терең маани-мазмундар жупунуланып, улуттук идеяны бурмалоо учурлары да камтылган. Ушундай шартта С. Орозбаков жана С. Каралаевдин айтуучулук өнөрүнөн жаралган эпостун классикалык үлгүсүн тереңден изилдөө абдан актуалдуу. Айрыкча ааламдашуу

мезгилинде эпоско дүйнөлүк мифологиянын өнүтүнөн, түрк тилдүү элдердин эпосторуна салыштыруу менен комплекстүү кароо зарылчылыгы бар. Муну менен улуттук аң-сезимдин калыптаныш этабын, рухий баалуулуктун өзгөчөлүгүн терең өздөштүрүү бүгүнкү күндүн талабы.

Диссертациянын темасынын негизги илимий иштер менен болгон байланышы. Илимий изилдөөнүн темасы КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий иштеринин планы менен дал келет.

Изилдөөнүн максаты. Манасчы С.Орозбаков менен С.Каралаевдин айтуусундагы «Манас» эпосундагы жаныбарлардын көркөм дүйнөсүн кароо менен системалуу анализ жүргүзүү, тотемдик белгилерин алып чыгуу жана аларды талдоо, байыртадан келе жаткан генетикалык тамырын кароо. Тектеш түрк элдеринин эпосторуна тарыхый-генетикалык жана тарыхый-типологиялык салыштыруу менен архетиптик моделин, «Манас» эпосундагы өзгөчөлүгүн белгилеп көрсөтүү илимий ишибиздин негизги максаты.

Бул максатты иш жүзүнө ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттерди** койдук:

1. С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттарынын сюжетинде орун алган жаныбарлардын көркөм кызматын кароо менен тотемдик белгилерин алып чыгуу;
2. Жаныбарлар кездешкен мотивдерди, образдар системасын жана кырдаалдардын баяндалышын талдоо;
3. Жаныбарлардын тотемдик белгилерин теориялык-методологиялык негизде талдоого алуу;
4. Жаныбарлардын тотемдик белгилеринин өзгөчөлүгүн ачып көрсөтүү үчүн тектеш түрк элдеринин эпосторуна тарыхый-генетикалык жана тарыхый-типологиялык жактан салыштыруу жүргүзүү;
5. Жаныбарлардын колдоочулук, коргоочулук тотемдик белгилеринин эволюциялык өзгөрүү-түзүлүшүн көрсөтүү;
6. Улуттук аң-сезимдин калыптанышындагы тотемдик белгилердин башталгыч ролун жана алган ордун көрсөтүү.

Илимий иштин объектиси. Улуу манасчылар С.Орозбаков С.Каралаевдин классикалык варианттарындагы «Манас» эпосу жана кошумча иретинде М. Мусулманкулов, Б. Сазанов жана Ш. Рысмендеевдин вариантындагы «Манас» эпосу, жаныбарлар алынды.

Илимий иштин предмети. «Манас» эпосундагы жаныбарлардын көркөм чагылдырылышы, алардын тотемдик белгилери.

Илимий иштин жаңылыгы. Манасчы С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттарындагы жаныбарлардын көркөм дүйнөсү комплекстүү иликтенип тотемдик белгилери биринчи жолу илимий системага салынат. Жаныбарлардын тотемдик белгилеринин эволюциялык баскычтары көрсөтүлөт. Улуттук аң-сезимдин калыптанышындагы ролу такталат. Тектеш түрк элдеринин эпосторуна салыштырмалуу көркөм өзгөчөлүгү белгиленет.

Изилдөөнүн теориялык мааниси. Диссертациялык иш «Манас» эпосун иликтөөгө белгилүү деңгээлде үлүш кошуу менен, келечекте жүргүзүлүүчү илимий-изилдөө иштерине илимий-теориялык жактан өбөлгө болуп бере алат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөдөн алынган жыйынтыктар жогорку окуу жайларында, орто мектептерде «Манастаануу» курсун окутууда, илимий окууларды уюштурууда, аталган тема боюнча рефераттарды, курстук, дипломдук иштерди жазууда материал болуп бере алат. «Манас» эпосу боюнча окуу куралдарын түзүүдө изилдөөнүн материалдарын пайдаланууга да болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Манасчы С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттарындагы жаныбарлар жана алардын тотемдик белгилери системалуу түрдө иликтенди.
2. «Манас» эпосунун сюжетинин өнүгүшүндө, поэтикасын байытууда жаныбарлардын образы зор идеялык-эстетикалык функцияны аткарган.
3. «Манас» эпосундагы тотем жаныбары жана тотемдик белгилер айырмаланат. Ички жана сырткы тотемдик белгилер учурайт.
4. Жаныбарлардын тотемдик белгилеринин архетиптик модельдери бар, тотемдик белгилерде тотем менен табунун карым-катнашы жана анимизм калдыктары учурайт.
5. Канаттуу-куштардын тотемдик белгилери: ыйык, өлтүргөнгө болбойт; жер шарына жарчы; адам баласына кабарчы; адам баласынын колдоочусу.
6. «Манас» менен «Эр Төштүк» эпосундагы Чынар терек, «Маадай Кара» эпосундагы Бай Терек, «Алтын Арыгдагы» куштар сайрап куурабай турган сыйкырдуу дарагы, «Огуз хан» эпосундагы дарактын кабыгынан кыпчактар жаралган сыйкырдуу дарагы жана «Модун эр соготохтогу» курмандык чалган дарагы, «Гэсэрдеги» тэңэри (жандардын) дарагы – генеалогиялык жашоо дарагынын эпикалык варианттары, мифопоэтикалык модели. Жашоо дарагын курчап турган мифологемалар – жаныбарлар жана алардын тотемдик белгилери. Манас баатыр образдуу түрдө “жашоо дарагы” болушу мүмкүн. Анын бутунун алдында ажыдаар сойлойт, аны тегеренип кара чаар кабылан, жолборс, арстан, бөрү колдойт, көктөн алп кара куш коргойт. Түрк эпосторунда бул типтүү көрүнүш - жашоо дарагын жан-жаныбарлар курчап турат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Илимий иште «Манас» эпосунун белгилүү манасчылар С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттарындагы жаныбарлардын тотемдик белгилерин иликтөөгө алуу, эпосто кездешкен жаныбарларды жана алардын тотемдик белгилерин тектеш түрк элдериндеги эпосторго мотивдик жана сюжеттик жактан салыштыруу менен генетикалык, типологиялык өзгөчөлүгүн ачып көрсөтүү, аныктоо диссертант тарабынан жүргүзүлгөн. «Манас» эпосунун жогоруда аталган классикалык варианттарына кошумча катары М.Мусулманкулов, Б.Сазанов, Ш.Рысмендеевдин варианттарындагы жаныбарлар каралды. Салыштыруунун негизинде көркөм-тематикалык классификациясы сунушталды, тиркемеде

берилди. Диссертацияда сунушталган ой-пикирлер, көз караштар, изилдөөдөн алынган илимий корутунду, жыйынтыктар диссертанттын өзүнө таандык.

Илимий иштин апробацияланышы. Илимий иштин жыйынтыктары республикалык жана эл аралык илимий конференцияларда баяндалган.

Илимий иштин жыйынтыктарынын жарыяланышы. Илимий иш боюнча Кыргызстандын илимий журналдарында 16, ал эми РИНЦ системасындагы илимий журналдарда 2 макала, эл аралык конференцияларда окулган илимий баяндамалар 2 макала болуп жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен, тиркемеден турат. Илимий иштин көлөмү 158 бет.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманы тандоонун себеби жана анын актуалдуулугу, теманын иштелип чыгуу деңгээли, максат, милдеттери аныкталып, объектиси жана предмети, жаңычылдыгы, практикалык мааниси көрсөтүлдү. Ошондой эле коргоого алып чыга турган негизги жоболор ортого салынып, диссертациянын материалдарынын апробациясы жөнүндө маалымат берилип, изденүүчүнүн жеке салымы жана алынган натыйжалар аныкталды.

Диссертациянын биринчи бабы «Манас» эпосунун сюжетиндеги жаныбарлардын көркөм функциясы, тотем жана тотемдик белгинин айырмачылыгы» деп аталып, төмөнкүдөй: 1.1 Теманын изилденүү деңгээли; 1.2 «Манас» эпосунун сюжетинде жаныбарлар дүйнөсүнүн көркөм чагылдырылышы; 1.3 «Манас» эпосундагы тотем жаныбары жана тотемдик белгилер; 1.4 Жаныбарлардын тотемдик белгилеринин архетиптик модели. Тотем менен табунун карым-катнашы жана анимизм калдыктары параграфтарынан турат.

Бул бапта «Манас» эпосунун сюжетине анализ жүргүзүү жана структуралык талдоо методдору колдонулуп, жаныбарлар жана алардын тотемдик белгилери жыш кездешкен мотивдер, образдардын сүрөттөлүшү, кырдаалдар сүрөттөлгөн эпизоддор белгиленди. Аларды анализдеп, тотем жаныбары менен тотемдик белгилердин айырмачылыгы такталды. Тотемдик белгилердин архетиптик модели дүйнөлүк мифологияга тарыхый-генетикалык салыштыруу методу аркылуу аныкталды. Тотем менен табунун карым-катнашы жана анимизм калдыктары көрсөтүлдү.

1.1 Теманын изилденүү деңгээли. Буга чейин илимий иштин темасы кайсы бир деңгээлде фундаменталдуу эмгектерде чагылдырылган. Алар: Э.Тайлор «Миф и обряд в первобытной культуре» (2000), «Первобытная культура» (1989); Дж. Фрэзер «Золотая ветвь: Исследование магии и религии» 1-т., 2-т. (2001); З. Фрейд «Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии» (1997); А. Голан «Миф и символ» (1993); К.Г. Юнг «Душа и миф: шесть архетипов» (1996), «Человек и его символы» (2008);

Özkul Çobanoğlu «Türk Dünyası Epik Destan Geleneği» (2003); В.Я. Пропп «Фольклор и действительность» (1976), «Поэтика фольклора» (1998); Е.М. Мелетинский «От мифа к литературе» (2001); В.М. Жирмунский «Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса» (1958), Тюркский героический эпос (1974); Е.А. Костюхин «Типы и формы животного эпоса» (1987); Р.З. Кыдырбаева «Эпос Манас. Генезис. Поэтика. Сказительство» (1996); Р. Сарыпбеков «Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү» (1977), «“Манас” эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы» (1987); И. Молдобаев «Эпос “Манас” как источник изучения духовной культуры киргизского народа» (1989); Э. Абдылдаев «“Манас” эпосунун историзми» (1987); Н. Бекмухамедова «Эволюция женских образов в эпосе “Манас”» (1994), «Эпос “Манас”: проблемы онейротопики и визионотопики (структура, функции, символика)» (2018); Ж. Орозобекова «“Манас” эпосундагы тулпарлардын көркөм образдары» (1997), «Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу» (2003); Н. Нарынбаева «Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө уңгулары» (2011), «Мифотворчество в эпической поэзии кыргызов» (2018); Г. Жамгырчиева «Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер (“Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эпостору боюнча)» (2017).

«Манас» эпосундагы жаныбарлардын көркөм чагылдырылышы жана тотемдик белгилери «Манас» эпосунун поэтикасын жана образдар системасын изилдөөдө, этнографиялык булак катары пайдаланууда же эпикалык катмарларын анализдөөдө, манасчылык өнөрдүн өзгөчөлүгүн көрсөтүүдө иликтенип, жаныбарлардын эпикалык чыгармачылыктагы көркөм кызматы, поэтикалык сүрөттөлүшү учкай изилденип келген. Жылкы культуна жана баатырдын тулпарларынын сын-сыпатына, жардамчы сапаттарын даңазалоо контекстине көбүрөөк басым жасалган. «Манас» эпосундагы айрым жаныбарлардын образына көркөм талдоо менен гана чектелип, генетикалык түпкү тегине структуралык талдоо жетишсиз болгон. Ошондуктан жаныбарлардын тотемдик функциясын жана көөнө белгилерин комплекстүү иликтөө, дүйнөлүк мифология менен түрк тилдүү элдердин эпосторуна тарыхый-салыштырма өңүттө генетикалык тамырларын тактап чыгуу, аныктоо деңгээли актуалдуу бойдон кала берген.

1.2 «Манас» эпосунун сюжетинде жаныбарлар дүйнөсүнүн көркөм чагылдырылышы. «Манас» эпосунун сюжетинде орун алган жаныбарлар дүйнөсү баатырдын ата-теги, баатырдын төрөлүшү жана бала чагы, баатырдын үйлөнүшү, баатырдын эрдиги жана баатырдын өлүмү сыяктуу ири сюжеттерден жаныбарлар иргелди. Эпосто жаныбарлардын сүрөттөлүшү жана тотемдик белгилеринин жыш кездешкени боюнча төмөнкү сюжеттик бөлүктөр үч тематикада каралды:

1. Мотивдер: түш көрүү мотиви, баатырдын керемет бойго бүтүүсү, керемет төрөлүү ж.б.;
2. Образдар системасы: каарманды жана аны коштогон жан-жаныбарлардын архаикалык өңүттө сүрөттөлүшү;

3. Кырдаалды сүрөттөөдө: согуш көрүнүшүндө, баатырлардын эрөөлүндө ж.б. жаныбарлардын тотемдик белгилеринин көркөм функциясы.

1. Мотивдер. Түш көрүү, ата менен баланын алака-мамилеси, баатырдын төрөлүшү, баатырга ат коюу, баатырдын үйлөнүшү мотивдеринде жаныбарлардын сүрөттөлүшү арбын кездешет, салттуу поэтикалык формулаларга терең сиңип, көркөм эпикалык текстти байытып, көркөм сүрөттөлүп берилген. Жаныбарлардын ичинен канаттуулар тынымсыз кайталанып берилген, түш көрүү мотивинде басымдуулук кылат.

«Манас» эпосунда негизги сюжеттик желени курган, эң ири түш көрүү мотивдери: Жакыптын түшү (Чыйырдын түшү), Эсенкандын түшү, Манастын түшү, Каныкейдин түшү. Жакыптын түшү менен Эсенкандын түшү Манастын төрөлүшү жана балалык чагындагы сюжетте, Манастын түшү Алмамбеттин окуясында, Каныкейдин түшү Кичи казатта – Манастын Четбээжинге кеткен сюжетте кездешет. Бул түштөрдө жогоруда белгилеп өткөндөй, көбүнчө жаныбарлар чагылдырылат. Жаныбарлардын ар бирөөсүнүн көөнө белгилери бар жана түштү, аянды билдирген жалпы типологиялык окшоштуктарды камтыйт. Мисалы Жакыптын (СКВ) жана Каныкейдин (СОВ) түшүндөгү бүркүт, Манастын түшүндөгү (СОВ) жолборс кыраакылыктын жана күчтүүлүктүн символу катары чагылдырылат. Бирок, тотемдик белгилери боюнча бири-биринен өзгөчөлөнөт. Жолборс-эр жүрөк башкаруучу болсо, бүркүт-эркиндиктин жарчысы. Жаныбарлардын бул белгисин кыргыз уруулары ардактаган жана чыгаан баатырларын аларга салыштырып айтышкан. Кейипкерлердин түшүнө кирген жаныбарлар башкы каармандардын эпикалык образын алдын ала ачып берүүгө негиз салат. Ошондой эле баатырды жолборс, бүркүт, кабылан, бөрүгө салыштырууда күчтүү жана жеңилбестиги анын тотемдик-колдоочулук белгилери аркылуу сүрөттөлөт. Аян түштө басымдуулук кылган канаттуулардын бири – бүркүт. Ал мотивди ары сырдуу, ары коогалаңдуу кылып көркөмдөгөн.

Бүркүт – кыргыз элинде кыраакылыкты, эркиндикти, күчтүүлүктү жана кайраттуулуктун символу. Ал – куштардын төрөсү. Мергенчилердин бапестеп баккан, дайыма аңчылыка алып чыккан алгыр кушу. Бүркүттүн түшкө кириши баатырдын төрөлүшүнөн кабар берип, бүркүт сымал кыраакы, күчтүү жана журт бийлеген азамат төрөлөрүн алдын ала айтат. Бул жерден болочок баатырдын рухий дүйнөсү менен бүркүт анимистик байланышта болгонун көрүүгө болот жана анын күчтүү, кыраакылык белгилери аркылуу чагылдырган.

С.Орозбаковдун вариантында Жакыптын (СКВ шумкар, куш), С.Каралаевдин вариантында Чыйырдынын (СКВ куш), Каныкейдин (СКВ бүркүт) түш көрүүлөрүндө шумкар жана бүркүт аркылуу болочоктогу баатырдан кабар берип, түш көрүү мотивинде бүркүт көркөм элестүү боёкчону тарткан, бала Манас менен болгон рухий байланышын чагылдырууда. Бүркүттүн көркөм сюжеттеги ордуна карата тотемдик белгилери – колдоочулук, көк жиберген кабарчы, рухий жан.

2. Образдар системасы. Каарманды сүрөттөөдө көбүнчө баатырдын сүрөттөлүшү менен байланыштуу. Эпикалык баатырдын сырткы портретин сүрөттөөдө: күчтүүлүгүн, жеңилбестигин, кайраттуулугун жана психологиялык келбетин сүрөттөөдө күчтүү, алгыр, жырткыч жаныбарлардын образына салыштырылып баяндалат. Манастаануучу илимпоз Раиса Кыдырбаева түрк элдеринин эпосторунда адамдын кебетесин тотем болуп калган жаныбарлардын кебетеси менен кошуп, аралаштырып сүрөттөө адаттагы көрүнүш экендигин баса белгилейт [Кыдырбаева, Р.З. «Манас» эпосунда баатырды көркөм мүнөздөө [Текст] / Р.З. Кыдырбаева // Кыргыздардын оозеки маданиятынын калыптанышындагы тарыхый көркөм өбөлгөлөр. – Бишкек, 2009. – 6-б.].

Манас, Алмамбет, Сыргак, Чубак баатырлардын сүрөттөлүшү бүркүт, шумкар, жолборс, кабылан, бөрү жаныбарларынын тотемдик белгилери менен коштолот. Бул белгилер салыштыруудан мурда эпитет сыңары көркөм кызматты эле аткарбастан, эпикалык дүйнөдө абалкы архетиптик аң-сезимдин түпкүрүндө жаткан тотемдик-колдоочулук белгилерин баатырдын жеке касиет-сапатына сиңирүү мотиви жатат. Маселен, Кабылан Манас, Арстан Манас, Көк жал Манас, Арстан Бакай ж.б. Ал дайыма салттуу поэтикалык формула катары эпостун башынан аягына чейин кездешет. Аккуланы данга алмаштыруу эпизодунда жол жүрүп келе жаткан Манас чоң дөбөгө чыгып уктап калат. Ошондо аны Карача көрүп ойгото албай кыйналат:

*Оң жагында жолдошу,
Арылдап жанын жаланган,
Ач арсланы бар экен,
Арслан тийсе оң кылбас,
Айкырып турса бул адам,*

Баарыбызды соо кылбас [Каралаев, С. «Манас» [Текст]: эпос / С.Каралаев. – Бишкек: Турар, 2010. – 345-б.]. Арстан баатырдын жанында колдоочу болуп, анын тотемдик белгиси айбаттуулук, күчтүүлүк аркылуу баатырдын образын жеңилбес катары сүрөттөп берүүдө. Ал эми баатырдын келбети арстан, кабыланга коштолуп сүрөттөлөт:

*Арт жагына караса,
Арстандай жалы бар экен,
Сыягы бүтүн заары күч,*

Катылганды кылат түз [Каралаев, С. «Манас» [Текст]: эпос / С.Каралаев. – Бишкек: Турар, 2010. – 345-б.]. Баттырдын каршылаштары дагы ажыдаар, жылан, үкү, керик, качырга салыштырылып, алардын тотемдик белгилери менен сыпатталат. Мисалга Коңурбай эр сайышта ажыдаарга, Жолой аңкоо төөгө, Эсенкан ышкырган жыланга ал эми Алмамбет менен Сыргактын чалгынында Малгун дөө качырга, букага салыштырылат.

*Качыр сымал Чоң Малгун,
Алышканды түк койбойт,*

Бир чочконун этине,

Бир жегенде түк тойбойт [Каралаев, С. «Манас» [Текст]: эпос / С.Каралаев. – Бишкек: Турар, 2010. – 658-б.]. Бул ыр саптарда «Чоң казат» эпизодундагы дөөлөрдүн чабуул менен кирип келген жери баяндалган. Алардын дөөлүк сапатын сүрөттөөдө кыргыздар арам мал эсептеген качырга салыштырылып, элеси жагымсыз түс менен тартылат. Малгун менен Мадыкан дөөлөр «Манас» эпосунда качыр жана бука минип адам кейпин көбүрөөк алган, демек, эволюциялык өзгөрүүгө учураган.

Эпосто, адам колуна үйрөтүлгөн жаныбарлар менен каармандардын анимистик алакасы тыгыз болгон. Алсак ит, ат жана куш. Алар пир тутуп ит төрөсү Кумайык, куш төрөсү Буудайык, жылкынын колдоочу пири Камбар Ата бар деп берилет. Манас менен Ак кула, Кумайык жана Ак шумкар кандайдыр бир анимистик байланышта болгондой сүрөттөлөт. Айрыкча баатырдын образы минген аты Ак куланын сүрөттөлүшү менен көркөм баяндалып берилген. Албетте, баатырдын мындай атрибуттарынын болушу типтүү мотивдерден, бирок алардын түпкү тамыры тотемдик ишенимге барып такалары баамдалат. Бул боюнча үчүнчү бапта терең талдоо жүргүзүлөт.

Образдар системасында жаныбарлардын, айрыкча жырткыч арстан, жолборс, бөрү образын сүрөттөөдө көркөм салыштыруу, метафора, аллегория каражаты катары кызмат аткарганы аныкталды. Алардын деңгээли ар кандай кездешет. Манастын образы жырткыч жана мифтик жандыктардын курчоосу менен сүрөттөлсө, Алмамбеттики көбүнчө бөрүгө салыштырылган. Антоганист баатырлар терс ипостаска ээ жаныбарлар менен баяндалып берилген. Тактап айтканда, каармандын ички психологиялык жана сырткы келбетинин түзүлүшүндө жаныбарлар идеялык, поэтикалык-эстетикалык кызмат өтөгөн. Бул көркөм функция аркылуу тотемдик белгилердин издерин көрүүгө болот.

3. Кырдаалды сүрөттөө. Кырдаалды сүрөттөөдө көбүнчө баатырлардын эрөөлүндө (Кошой менен Жолой, Манас менен Коңурбай, Алмамбет менен Мадыкан дөөнүн кармашы), жортуулда, «Чоң казат» эпизодунда жаныбарлардын колдоочулук ролун жана алардын тотемдик белгилерин өтө жыш кездештирүүгө болот. «Чалгын» эпизодунан Алмамбет менен Сыргактын алдынан куу түлкү жана кубулган кулжа чыгат. Алар бардыгынан кабар алып турган чалгынчы, жолдон адаштырган жана адамга кубулган сыйкырдуу жаныбар болот.

Дүйнөлүк мифологияда түлкү байыркы тотем болгон, кулжа көчмөн түрк урууларында жана кыргыз элинде жалпы ат менен кайберендер түркүмүнө кирет. Бирок, түлкү менен кулжанын терс сапатынан улам душмандарга кызмат кылган жаныбар катары сүрөттөлгөнү байкалат. Алсак Хоорай элинде (хакас эли) аркар-кулжа, эчки-теке мергенчилерди алдап чытырман токойго алып кирген касиетке ээ жаныбар катары «Маадай кара» эпосунда, «Пайның аңчы» жомогунда кездешет. [Бутанаев, В.Я. Мир Хонгорского (хакасского) фольклора [Текст] / В.Я. Бутанаев. – Абакан: Изд-

во Хакасского гос. университета им. Н.Ф. Катанова, 2008. – С.42.]. Албетте, Сибирь чөлкөмүндөгү тектеш түрк элдеринде тотемдик ишеним белгилери көбүрөөк сакталып калган. Ал эми «Манас» эпосунда Эсенкандын сөзүн туюп турган бул жаныбарлар каарманды, кырдаалды сүрөттөөдө же мотивди курчутууда көркөм функция аткаруу менен анимистик символизмге өтүп кеткен. Анткени алар кытай колу ыйык туткан жандыктар деп баяндалат. Эпосто аларды башка каармандар ыйык туткан эмес. Ал эми жапайы жаныбарлар, айрыкча кабылан, бөрү, жолборс, арстандардан адам баласы корккон жана жаратылышта күчтүү жандык катары карашкан. Алардын мүнөзүн өз кан-жанына сиңирип алууга умтулушкан жана тотем тутуп аяр мамиле кылышкан. Бул ишеним эпосто белги жана символ катары, метафора жана салыштыруу иретинде кездешет. Буларга көңүл буруп карабастан эпостун поэтикасын, этнографиялык баалуулуктарын, улуттук негизин, тотем жаныбарларынын генетикалык тамырын изилдөөгө алуу мүмкүн эмес.

С.Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда түрдүү жапайы жаныбарлар душмандын колун жана согуш талааларын сүрөттөөдө колдонулган. «Чоң казатта», Манастын колунун жүрүштөрүндө кабылан, керик, пил, мады, аюунун түрлөрүн (Тумгак аюу, Кетечек аюу, Суңал аюу) кезиктирүүгө болот. С. Каралаевдин вариантында мындай ат коюлар жокко эсе. Алар, биринчиден, жаратылыш аймактарын ээлеген жаныбар катары баяндалса, экинчиден аскерлердин жана баатырлардын символдук белгилери катары көркөм кызмат өтөгөн. С.Орозбаковдо керик, пилдер кытай аскерлеринин минген атынын ордуна болсо, манасчы жоокерлерди да минген унаасына окшотуп сюжеттин көркөмдүгүн курчутуп берген. Айрыкча эпикалык душмандардын жерин пейзаждык сүрөттөөдө мифтик жандыктар кенен орун алган, каармандардын бакма жана минген жаныбарлары болуп тириукмуш баяндалат, бул мифологиялык ойломдун жемиши. С. Каралаевдин вариантында мифтик эмес, реалдуу жаныбарлардын образдары көбүрөөк кездешет.

Үй жаныбарлары кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчкөн сюжетте, Манастын балалык чагы, Көкөтөйдүн ашында арбын. Мындай сюжеттик кездешүүлөр М. Мусулманкулов, Б. Сазанов, Ш. Рысмендеевдин варианттарына да тиешелүү. Бирок, мифтик жандыктар акыркы үч вариантта аз аталышта жана «Чоң казатта» гана көбүрөөк орун алган. Жапайы жаныбарлар Манастын балалык чагында, улуу жана кичи көчтөрдө, салбурунда, «Чоң казатта» кездешет.

С. Орозбаковдун вариантында жаныбарлар пейзаждык сүрөттөлүшүнөн башка каармандардын образын ар тараптуу баяндоодо катышат. Алар салыштыруу, эпитет, метафора жана көркөм клише катары көркөм функциялык кызматты аткарат. Мындай көркөм функция кийинки төрт вариантта жупуну жана каармандын психологиялык портретинин баяндалышында арбыныраак.

«Манас» эпосундагы жаныбарлардын кездешүү жыштыгы боюнча жапайы жаныбарлар, үй жаныбарлары, канаттуулар, курт-кумурскалар жана

суу жандыктары, мифтик жаныбарлар делип классификацияланды жана 1-тиркемеде берилди. Бул жиктөөдө тулпарлар жалпы жонунан “жылкы” аталышы менен кирди. Алардын аталыштарына токтолгон жокпуз. Себеби, тулпарлар баатырлар менен кош бирдикте сүрөттөлгөнү менен айрым сюжеттерде персонаждар катары өзгөчө орунду ээлейт.

Эпикалык каармандардын социологиялык-турмуштук бөлүгү жана табияттын бир бөлүгү катары пейзаждык сүрөттөөдөгү, мал-чарбачылыктагы жаныбарлар сюжет ичинен көрсөтүлүп берилди. Образды сүрөттөөдө учураган айрым салыштыруу жана салттуу поэтикалык формулалар түрүндөгү жаныбарлар да учурайт. Арийне, мындай контрастуу көрсөтүү жаныбарлардын эпостогу ордун, маанисин жана мифопоэтикалык чөйрөсүн ар тараптуу иликтөөгө мүмкүнчүлүк берет.

1.3 «Манас» эпосундагы тотем жаныбары жана тотемдик белгилер.

Тотем жаныбары менен жаныбардын тотемдик белгилеринин айырмачылыгын кырк чилтендин бөрү образынан көрө алабыз. «Манас» эпосунда негизги тотем жаныбар – бул кырк чилтен, тактап айтканда, бөрүнүн элесин берген Манас баатырдын коргоочусу. Бөрүгө айланган кырк чилтен (СОВ) кийинки сюжеттерде баатырды дайыма коштоп жүргөн. Бала Манастын алдынан утурлап чыккан кырк чилтен баяндоодо кадимки бөрүлөрдүн элесин тартат.

*Кудаанын үйү экен деп,
Куп ошондой билиңиз!»
Кырк чилтен айта салганы,
Бир силкинип бирөө
Көк бөрү боло калганы.
«Бирде бөрү, бирде адам,
Анык сонун экен!» деп,*

Көөнүнө бала алганы [Орозбак уулу, С. «Манас» [Текст]: эпос 4 т. / 4-китеп. С. Орозбаков – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 186-б.]. Кырк чилтендин балага кезигүүсү эпосто баланы кут даарыды деген маанини берет. Анткени, колдоочу көзгө көрүнгөндө башыңа кут конот деген алигиче кыргыздарда ишеним бар. Бөрүнүн адам кейпин кийип баланы өзүнө тартуусу эпикалык салттуу мотивдерден.

*«Бери бастыр, балам» деп,
Кырк чилтен сүйлөп калганы.
«Кайгырбагын өзүң деп,—
Жумгун балам көзүң!» деп,
Кайберен* кырк чилтен*

Балага айтып туруптур [Орозбак уулу, С. «Манас» [Текст]: эпос 4 т. / 4-китеп. С. Орозбаков – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 214-б.]. Албетте, кырк чилтен катмарланган мотив. Анын чилтен (иран. чил-кырк, тен-дене, адам) сөзүнө кыргыздын ыйык саны кырк айкалышып бир айтылып калган [Манас энциклопедиясы [Текст]: 2 т. / I-т. Колл. эмгек. - Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1995. – 378-б.]. Кырк чилтендин

бөрүгө, кайберенге айланышы байыркы тотемдик ишенимдин калдыгы менен жуурулушуп кеткендигин билдирет. Коргоочулук функцияны бөрү (кайберен), кырк саны, чилтен бирдей аткаргандыктан тарыхый кыртыштан улам камтылганын көрөбүз. Кырк чилтен аталышынын алкагына буларды бириктирген жалпы белгиси коргоочулук жана колдоочулук касиети. Кырк чилтен-бөрү Манас баатырды өмүрүнүн акырына чейин колдогон. Демек, анын образын толук тотем жаныбар дегенге мүмкүнчүлүк бар.

Ал эми Чыйырдынын кош бойлуу мезгилинде кабыландын жүрөгүнө талгак болушу да “баланын кабыландай болору”, “бала Манастын коргоочусу” сыяктуу тотемдик белгилерди туюнтат.

*Шер этин таап алсам – деп,
Казаныма салсам – деп,
Мыктап жатып тойсом – деп,
Аңкаганым койсом – деп,
Андан кийин өлсөм – деп,
Кыямат жүзүн көрсөм – деп,*

Тилек кылат байбиче [Каралаев, С. «Манас» [Текст]: эпос / С.Каралаев. – Бишкек: Турар, 2010. – 62-б.]. Шердин этин же жүрөгүн жеп анын сапатын балага алуу ички тотемдик белгини билдирсе, кырк чилтен-бөрүнүн бала Манасты колдоочу катары сырткы тотемдик белгини билдирет. Ошондой эле Манастын колдоочулары ажыдаар, кара чаар кабылан, арстан, жолборстордун сүрөттөлүшү да сырткы тотемдик белгилер катары эпостун аягына чейин кездешет.

Тотем жаныбары жана жаныбардын тотемдик белгилеринин дагы бир айырмачылыгы «Манас» эпосундагы «Чоң казаттагы» «Чалгын» эпизодунда ажырымдуу мисалда кездешет. Жогорудагы үч эпизоддон түлкүнүн образы кытай жана калмактар үчүн культтук, тотемдик жаныбар деп эсептелип, аны пир тутуп, аярларынын жаны түлкүгө айланып, кара рух аркылуу адамдан түлкүгө, түлкүдөн башка жандыктарга трансформацияланган. Анткени кыргыздын көөнө көз карашында эпостогу түлкү жер үстүндөгү жамандыкты алып жүргөн жана кара күчтөргө кызмат өтөгөн митаам, кубулган, кайып болуп кеткен касиетке эгедер жаныбар катары каралат. Ошондуктан ал душмандардын образын дагы да күчтүү жана тири укмуштай кылып сүрөттөө ыкмасында колдонулган. Пейзаждык сүрөттөөлөрдө да албетте, түлкүнү кездештирүүгө болот. Бирок ал жерден тотемдик белгилерди алып жүргөн жаныбар катары айтылбайт. Анын сүрөттөлүшү образдар системасында “Түлкүдөй изин жашырып” [Орозбак уулу, С. варианты боюнча Манас [Текст]: эпос 9 т. / VI-т. С. Орозбаков – Бишкек: Шам, 2006. – 324-б.] жана кырдаалды сүрөттөөдө “Түмөнгө түлкүдөй кире албай, түлкү жүрбөс түмөн бар” – деп [Орозбак уулу, С. варианты боюнча Манас [Текст]: эпос 9 т. / VI-т. С. Орозбаков – Бишкек: Шам, 2006. – 423-б.] салттуу поэтикалык формула катары көп кездешет. Анын бул жерде да терс сапаттарды билдирген кошумча каражат экендиги көрүнүп турат. Демек, түлкү образдык семантика жагынан алганда кытай-калмак эли үчүн тотем жаныбары, ошондой эле

кырдаалды сүрөттөөдө көркөм каражат катары колдонулган образ. Анын кара күчкө кызмат кылган белгисин көрүүгө болот. Буга аргумент катары Америкалык индеецтердин түлкүнү, итти, бизонду согуш аскерлеринин колдоочулары катары эсептегенин алсак болот [Мифы народов мира [Текст] / [С.А. Токарев, И.С. Брагинский, И.М. Дьяконов и др.]. – М.: Наука, 2008. – С.424.]. Кытай-калмактын аскерлерине кызмат өтөгөн чалгынчы түлкү байыркы ишенимден. Кытай аярынын чалгын алдында түлкүнү пир тутканы жана түлкүнү чакырганы, өзү түлкүгө айланганы да тотемдик белги.

«Чалгын» эпизодундагы куу кулжанын образы дагы түлкүнүкүнө үндөшүп кетет. Бирок ал тотем эмес, тотемдик белгилерди сактап калган жаныбар. Алмамбеттин жолун тороп, жолдон адаштырат. Кулжанын кубулганы, кайып болуп кетишин тотемдик белги катары карасак болот. Анткени аярлардын кулжага айланганын жана кулжаны пир тутканын көрө алган жокпуз. Алмамбетти адаштырып келет да көздөн кайым болуп кетет, андан ары өрдөккө кабар берет:

*Кулжа кабар салыптыр,
Өрдөктөн кабар алыптыр,
Өңкөй улук жыйылып,
Баңдулуну урдуруп,
Өнөрбантын турдуруп,
Каргадан болгон кабары,
Канаттуу куштан чабары
Эсенканга көп айтып,*

Эң кыйын душман - деп, айтып [Орозбак уулу, С. «Манас» [Текст]: эпос 9 т. / VIII-IX-т. С. Орозбаков – Бишкек: Турар, 2014. – 369-б.]. «Манас» эпосундагы Эсенкандын чалгынчысы катары жиберилген кулжа культтук кайберен образын жоготкондой. Анын терс, душмандарга (кара күчтөргө) кызмат кылганы өзгөрүмдүү образды жараткан. Кулжанын тарых бою тотем катары келишин албетте этнографиялык материалдардан жана тарыхый булактардан көрөбүз, бирок эпикалык сюжетке кыргыздын тотем туткан эмес, кара күчкө кызмат кылган метамарфоздук функцияга ээ жаныбар экендиги ортого чыгып олтурат. Эпосто Бээжин шаарынын тургундары үчүн ыйык саналган тотем болсо, башка каармандардын тотем тутканын көрө алган жокпуз. Кулжа эпостун поэтикасын байытуу максатта колдонулган көркөм каражат, образдар системасында салттуу поэтикалык формула катары да пайдаланылган. Мисалы: “Кулжадай көзү кызарып” [Орозбак уулу, С. варианты боюнча Манас [Текст]: эпос 9 т. / VIII-IX-т. С. Орозбаков – Бишкек: Турар, 2014. – 291-б.] – баатырларга, душмандарга айтыла берет; “Курбусунда кулжа бар, кайыптын баары мында бар” [Орозбак уулу, С. варианты боюнча Манас [Текст]: эпос 9 т. / VIII-IX-т. С. Орозбаков – Бишкек: Турар, 2014. – 701-б.] – душмандын колун сүрөттөгөндө жеңилгис күчтүү маанисин арттыруу максатта берилет; “Кулжа коодон таш коркок” [Орозбак уулу, С. варианты боюнча Манас [Текст]: эпос 9 т. / VIII-IX-т. С.

Орозбаков – Бишкек: Турар, 2014. – 92-б.]– абдан бийик жалама зоону сүрөттөгөндө, кулжанын жеткен жери абдан бийик тоо деген мааниде.

С. Орозбаковдун «Чалгын» эпизодундагы дагы бир кабарчысы-өрдөк. Кулжа өрдөкө кабар берип, Эсенканга Манастын колу жөнүндө өрдөк жеткирип барат. Өрдөк да кулжа, түлкү сыяктуу алгачкы коомдун тотеми болгон. Бара-бара культтук мүнөздөн чыгып тотемдик белгилери гана эпоско кирген. Мисалы, Саян-Алтайдагы түрк тилдүү элдеринин жердин жаралышы тууралуу мифологиясында эки өрдөктүн жерди жараткандыгы айтылат. Алгач кургакчылык жок суу каптап турган кезде Ульген (жер үстү) өрдөгү сууга чумкуп ылайды алып чыгып сууга ыргытат, жер пайда болот. Экинчи, өрдөк Эрлик (жер асты) кургака чыгып таштарды чогултуп тоолорду пайда кылат. Эки өрдөк бири-бирине бир тууган болуп дүйнөнү башкарышат. Айрым бир варианттарында эки өрдөктү дүйнө суусунун ээси Ак эне жиберген болот [Мифы народов мира [Текст] / [С.А. Токарев, И.С. Брагинский, И.М. Дьяконов и др.]. – М.: Наука, 2008. – С.1007.]. Демек, алгачкы коомдун тотемин кийинки көз караштардагы пайда болгон тотем сүрүп чыгарган. «Манас» эпосунда да Эсенкан жиберген өрдөк алгачкы тотемдик белгини алып жүргөн канаттуу. Анын орду дүйнөлүк элдердин мифтик тотеми катары топон суудан куткарган канаттуу катары образды түзөт. Тотем катары эпосто унутулуп белгилери сакталып калган. Кытайлардын тотеми катары сюжеттин ичинен кароого мүмкүн эмес. Кабар алып келген канаттуу белгиси гана сакталган.

1.4 Жаныбарлардын тотемдик белгилеринин архетиптик модели. Тотем менен табунун карым-катнашы жана анимизм калдыктары.

«Манас» эпосундагы Кумайык ит төрөсү болуп сүрөттөлгөнү менен адамдардын ага жасаган урматын эске албаганда, баатыр Манастын атрибуту. Кумайыктын өз алдынча сюжетин алсак жана тотем жаныбар катары талдар элек, бирок эпосто тотемдик белгини сактап калган жандык катары ортого чыгып отурат. Анын архетиптик модели, Умай эненин да архетиптик модели кушка барып такалат. Ал куш өз кезегинде көктүн жиберген элчиси жана жарчысы катары тотем канаттуусу болгон. Биздин оюбуз боюнча Кумай жору болушу мүмкүн.

«Манас» эпосундагы Аккуланын образынан улам аттын (жылкы) тотем катары урматталышын анимизм сүрүп салып, көбүрөөк орун алгандай ой калтырат. Анткени Аккуланын Манастын башка аттарына караганда (СКВ: Торучаар, Айбанбоз) эң жакын жана рухий байланыштагы аты болгон.

Манастын дагы бир анимистик байланыштын белгилерин чагылдырган ак шумкарды атоого болот. С. Каралаевдин вариантында Чыйырды Жакыпка түшүн айтып ыйлап баласыздыктан кайгырганда Жакып байбичесин жоошутуп мындай дейт:

*Кула бээм тууса тулпар тууйт,
Сыпаты сыны ушундай,
Кош басмайыл жырымым,
Менин ушундай кылган ырымым.*

Куу катын тууса шумкар тууйт.

Кайгынын баарын жоёлук,

Кудай берсе бир уулду

Атын эл айткан атты коёлук [Каралаев, С. варианты боюнча Манас [Текст]: эпос / С.Каралаев. – Бишкек: Турар, 2010. – 98-б.]. Жакыптын үйүрүндөгү Кула бээнин кулунун, ак шумкарды болочок баатыр менен байланышта болоорунан кабар берет. Шумкар Манастын аңчылыкта чыгып аң уулаган кушу гана эмес куттуу куш катары да сүрөттөлөт. Маньчжур мифологиясында жанды куткарган жана рухтар дүйнөсүнө алып кеткен куш катары Дээрэ шумкарын эсептешкен [Мифы народов мира [Текст] / [С.А. Токарев, И.С. Брагинский, И.М. Дьяконов и др.]. – М.: Наука, 2008. – С.634.]. Арийне, Жакыптын түшүндөгү шумкар, байбичесинин төрөй турган шумкары балага рух алып келген куштардан болушу мүмкүн. Анын руху менен бала Манастын руху байланышта болгон.

Тотемдик белгилерди, анимистик байланышын карап жатып албетте табуну кездештирүүгө болот. Табу көбүнчө мифтик жандыктардын сүрөттөлүшүндө жана ага каармандын мамилесинде кездешет. Ал эми каармандын сүрөттөлүшүндө берилген жырткыч жаныбарлардын тотемдик белгилери менен бирге табу да ортого чыккан. Бул жерден тотемдик белгилердин табу менен карым-катнашы аныкталды. Буга мисал катары ар бир талданган жаныбардын ичинен табунун элементтерин да сактап калган жаныбарлар, мифтик жандыктар бар. Алар: 1. Аярлардын салгылашында согушту токтотуп баланы куткаруу иретинде балыкты берип аман алып калуу; 2. Илья Муромецтин зор көлөмдөгү Көк балыкты жеңип этин Манастын колуна тартуу кылат. Тартууну алышканы менен этине тийбестен деңиз жээгиндеги орус элине таратып жиберишет. Маселен, айрым элдерде балык алгачкы тотемдерден болгон. Бул ойду да В.Я. Пропп жомоктордун сюжетин салыштырып жатып балыкты жеп бойго бүтүү сыяктуу мотивди талдоого алган, аны алгачкы тотемден келип чыккан мотив деп эсептеген. Буга мисал катары жаңы Гвинеянын папуастары адамдын теги балыктан келгенин жана балыкты тотем тутуп, сүрөтүн тартып жүрүшкөнүн айткан. Балдары он жашка чыкканда уруу болуп чоң балыктарды кармашкан. Балыктын жылтырак канатын баланын колуна жана бутуна шыбашкан. «Сенин ата-бабаң ага тиешелүү экенин билиши керек» - деп ата-энеси жөрөлгөлөрдү жасашкан. [Пропп, В.Я. Фольклор и действительность [Текст] / В.Я. Пропп. – М.: Наука, 1976. – С.227.] Демек, мурун балык тукум улоо тотеми катары ыйык саналган, «Манас» эпосунда бул тотемдик белги сакталып калган. Балыкты аскерлердин жебегени да кайсыл бир деңгээлде табунун элементтерин билдирет.

Мифтик жандыктар кылыч куйрук, баяс, тайбас, куяс жаныбарларынын түпкү негизи бир, анын архетиптик модели – арстан. Жабыр баян мифтик жандыктын архетиптик модели – жолборс. J[c]abır - جابر фарс тилинен коогалаң, кооптуу, коркунучтуу дегенди да билдирет [Devellioğlu, F. Osmanlica-Türkçe Ansiklopedik Lügat, [Текст]: ansıkl. 24. Baskı / Ferit

Devellioğlu. - Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2007. – S.121.]. Арстанга болгон тотемди бир учурда мифтешкен көз караш сүрүп чыгарып канаттуу арстан, кылыч куйрук баяс, жабыр баяны пайда болгон. И. Молдобаевдин «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов» – деген эмгегинде төмөнкүчө пикир келтирген: «Не выяснено, каким образом появились в строках эпоса такие названия неизвестных животных, как баяс, жабыр баян, кылыч куйрук и др.» [Молдобаев, И.Б. «Манас» историко-культурный памятник кыргызов [Текст] / И.Б. Молдобаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – С.93.]. Биздин оюбуз боюнча жабыр мифтик жандыгынын ортого чыккан ареалы - Вавилон падышачылыгынан тартып Орто Азия чөлкөмүнө чейин иран сөзү менен бирге тараган. Булардын элдик оозеки мифтик окуялар менен бирге эпикалык чыгармаларга сүнгүп кирген. «Манас» эпосундагы тотемдик белгини генетикалык талдоодо гана көрө алабыз. Ал эми табунун элементтерин алардын орун алган сюжеттериндеги сүрөттөлүшүнөн байкоого болот. Айрым эпизоддордо каармандардын үрөйү учуп бир четинен коркуп турса, экинчиден коркуудан аны урматтоо жана ыйбаа көрсөтүү белгилери чагылдырылган. Мындай табунун белгилери жана тотемдик белгилер бир кыйла катмар алдында калган.

Жыйынтык. «Манас» эпосунун поэтикасын байытууда жаныбарлардын образы зор идеялык-эстетикалык функцияны аткарат; «Манас» эпосундагы тотем жаныбары жана тотемдик белгилер бири-биринен айырмаланат. Ички жана сырткы тотемдик белгилер учурайт; Жаныбарлардын тотемдик белгилеринин архетиптик модельдери бар, тотемдик белгилерден улам тотем менен табунун карым-катнашын жана анимизм калдыктарын кездештирүүгө болот.

Диссертациянын экинчи бабы «Манас» эпосундагы канаттуу-куштардын жана жаныбарлардын тотемдик белгилери» деп аталып, 2.1. Канаттуу-куштардын тотемдик белгилери – жакшы-жамандыктын жарчылары; 2.2 Жаныбарлардын тотемдик белгилери – коргоочулук, колдоочулук касиети деген параграфтардан турат.

Бул бапта комплекстүү анализ жана синтез методдору колдонулуп, «Манас» эпосундагы жаныбарлардын жана канаттуу-куштардын тотемдик белгилерин аныктоо үчүн дүйнөлүк мифологияга, тарыхый жана этнографиялык жазма булактарга кайрылуу менен тарыхый-генетикалык жана тарыхый-типологиялык салыштырылды. Алар тарыхый-обзордук, илимий аналитикалык, диахрондук жана синхрондук аспектилерде анализге алынды.

2.1. Канаттуу-куштардын тотемдик белгилери – жакшы-жамандыктын жарчылары. «Манас» эпосундагы куштардын көркөм чагылдырылышы сюжет ичинде көркөм параллелизмди; жөнөкөй жана татаал, салыштыруу жана ошондой эле өтмө параллелизмди камтыйт. Мисалы, пейзаждык сүрөттөөдө куш жаратылыштын бир көрүнүшү болсо, ошол көрүнүш мотивдерде жаратылыштан келген жарчы, адам үчүн көктүн кабарчысы, каармандын психологиялык портретин баяндоодо адам менен рухий

байланышта болгон анимистик биримдик. Бул байыркы-мифологиялык параллелизм болуп саналат. Ал эми мотивдерде орун алган куштардын тотемдик белгилери “коргоочу”, “колдоочу”, “пир” катары кызмат аткарат. Эпикалык чөйрөгө тиешелүү болгон көчүп конмо тотемдик параллелизмдердин бири. Ал бардык баатырдык окуяларда кездеше берет. Куштун мындай ыйыктыгы байыркы космогониялык мифке ылайык изин калтырышы мүмкүн. Анткени, дүйнөлүк мифтердин көбүндө куш көктөн учуп келип, дүйнөнү жараткан деп айтылат. Мисалы, 12-15 кылымда Жапон аралында Айн уруусу мына ушундай ишенимде жашаган. Жогорку дүйнөнүн ээси Пасе Камуй суу каптап турган жер жүзүнө ыйык кушту-Айн кушун жиберген. Ал зор канаттары менен каккылап, буттары менен челип отуруп кургакты жараткан. Адамдар жаралганда алардын колдоочусу жана жарчысы болуп калган [Мифы народов мира [Текст] / [С.А. Токарев, И.С. Брагинский, И.М. Дьяконов и др.]. – М.: Наука, 2008. – 43-б.]. Сибирь чөлкөмүнүн элдери дагы мына ушундай ишенимди кармануу менен башкачараак ой-түшүнүктү алып келишкен. Өрдөк, суу чулдук, ак куу, төмөнкү дүйнөдөн келсе, карга, бүркүт жогорку дүйнөдөн учуп келип, жер шарын жараткан имиш. [Бычков, Ю.А. Птица как символ религиозно-мифологической системы в традиционной культуре этносов Сибири [Электронный ресурс]. – Тюмень, 2009. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/ptitsa-kak-simvol-religiozno-mifologicheskoy-sistemy-v-traditsionnoy-kulture-etnosov-sibiri> – Загл. с экрана. С.3]. Мындай байыркылыктын архетиптик моделин дагы «Манас» эпосунан көрүүгө болот эле, Алмамбеттин Ызгыч кушту айыктырып аман алып калышы, тагдырлаш экендигин түшүнүү жана ал кайсыл бир деңгээлде жарчы болсо да аны ыйык саноо, Жакыптын түшүнө кирген бүркүттүн баатырдын колдоочусу катары ыйык тутуу, Умай кушунун көктөн учуп келип наристени колдогону ж.б. Тактап айтканда куш тотеминин сюжет ичиндеги төмөнкүдөй тотемдик белгилерин кездештирүүгө болот:

1. Ыйык, өлтүргөнгө болбойт;
2. Жер шарына жарчы;
3. Адам баласына кабарчы;
4. Адам баласынын колдоочусу, пир туткан тотеми.

2.2 Жаныбарлардын тотемдик белгилери – коргоочулук касиети.

Жапайы жаныбарларды тарыхый өнүгүүнөн кароо менен дүйнөлүк мифологияга (түндүк индеец, корей, жапон, грек мифологиясы; түрк элдеринин мифологиясы) кайрылып алардын чагылдырылышын кол-өнөрчүлүктөн, тарыхый жазма булактарынан иликтөө болду. Комплекстүү изилдөөгө алуу менен «Манас» эпосундагы ири жандыктардын орду жана дүйнөлүк маселени чагылдырган өзгөчөлүгү – байыркы тотем жаныбарларынын жана мифтик жандыктардын өзгөргөн формасында орун алышы. Алсак Асанаш жылкысы (Европа элдери, грек мифологиясы – единорог), Алп кара куш (тектеп түрк элдеринде-Зымырык, перс-Демурх, кытай-Феникс), карга (ителмендер-кутх, коряктар-куйкынаку, тлинкиттер-йел, кутх), өрдөк (венгр-лебедиас, түндүк муз океан элдери, түндүк

Америкалык индеецтердин айрым уруулары). Мисалы, Манастын кытай-калмак колу менен кармашуусунда Асанаш жылкысы тууралуу сүрөттөлөт.

*Дөбөт аттуу балбаны
Бил жарабайт экен деп,
Башында мүйүз бир атты,
Баса минип алганы.
Анын жайын айтайын,
Асанаш деген жылкы дейт,
Ат өңдөнөт туягы,
Алтымыш айры бугудай,
Шаңкайып турат сыягы.
Котостой болгон мүйүзү,
Кулагы жок көзү бар,
Куруган малдын өзү бар,
Куйругу куштун канаттай,*

Ыраңы кызыл манаттай [Орозбак уулу, С. «Манас» [Текст]: эпос 9 т. / VIII-IX-т. С. Орозбаков – Бишкек: Турар, 2014. – 262-б.]. Бул ыр саптардан Асанаш жылкысы “жалкы жылкынын” (единорог) элесин тартат, бирок анын өңү ак эмес кызыл, куйругу канаттуунукундай. Байыркы “жалкы жылкынын” моделин сактап, дөөлөрдүн образына ылайыкталып өзгөрүүгө учурашы толук ыктымал. Тактап айтканда С. Орозбаковдун вариантында тотемдик белгилер көбүрөөк мифтик элементтерди камтыйт. Бул сюжетте архетиптик модели зооморфтук кейибин кийүү, адамдын жаныбарга айланган байыркы мотиви жана мифтик тотем көбүрөөк сакталып калган. С. Каралаевдин вариантында асанаш жылкысы сыяктуу мифтик жандыктар аз, болсо да мифтик тотемдин издери байкалбайт. Дагы бир мисал, Күңгөй дөө кубулуп жолборско айланып Кошойго кол салат:

*Каарданып бул аяр,
Кара чаар кабылан –
Жолборс боло калганы.
Карман Кошой кулактан,*

Көтөрүп жерге салганы. [Орозбак уулу, С. «Манас» [Текст]: эпос 9 т./III-т. С. Орозбаков – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 43-б.]. «Манас» эпосундагы аярдын жолборско айланышы (адамдын жаныбарга, жаныбардын адамга айланган мотиви) мифтик элементти камтыган тотемдик сюжеттердин бири. Мифтик тотемдин белгисин алып жүрөт (Мифтик тотем – укмуштай кубулуу жана сыйкырдуу көрүнүш катмарына ээ, жана архетиптик элементтен тарта ошол учурга чейинки кереметтүү баянга айланган тотем жаныбары же өсүмдүк. Тотемдик миф бул түшүнүктөн башкача, тотем катышкан мифтик уламыш.) [Киндря, Н.А. Животные-тотемы в древнем сознании: лингвосемиотический контекст [Текст] / Н.А. Киндря // Ученые записки. – 2010. – №1. – С.136-142]. Жолборско айланган аярдын (Күңгөй дөө) эпостогу андан аркы таржымалы өтө кызыктуу, ал жолборс болуп Кошой баатырдан жеңилип баштаганда кушка айланып асманга атырылып

учат. Артынан сая кууган Кошой акыры жазбай таамай атып түшүрөт. Адамдын жаныбарга кубулган мындай мотивде жолборсту тотем катары көрө албайбыз, бирок жогоруда сөз болгон бардык элементтерди ичине камтыган тотемдик белгини байкаса болот. Тактап айтканда, керемет кубулуу аркылуу жолборстун сапатын алуудан тотемдик белгини байкаса болот. Мындай жолборс сапатын алуу эпосто «эр жүрөк жолборс», «чыгаан жолборс», «алуучу жолборс өңдөнүп», «жолборс тырмак», «чапчаң жолборс», «алагар жолборс», «жолборс болуп күркүрөп», «жолборс көздүү бачагар», «жолборстой мизин кайтарып», «кармашканы жолборстой» сыяктуу поэтикалык формулалар менен берилген. Баатыр каармандарга карата айтылган салыштыруу, эпитет жана аллегория мүнөзүндөгү көркөм каражаттын ролун аткарган учурларда да анын түпкүрүндө тотемдик белги жатканын баамдаса болот.

Жыйынтык. Канаттуу-куштардын тотемдик белгилери: ыйык, өлтүргөнгө болбойт; жер шарына жарчы; адам баласына кабарчы; адам баласынын колдоочусу. Жаныбарлардын тотемдик белгилери – коргоочулук, колдоочулук касиети.

Диссертациянын үчүнчү бабы «Тектеш түрк эпосторунун аспектинде «Манас» эпосундагы жаныбарлардын тотемдик белгилери» деп аталат. Анда «Маадай Кара», «Алтын Арыг», «Огуз хан» ж.б. эпосторунун негизинде «Манас» эпосундагы жаныбарлардын тотемдик белгилеринин өзгөчөлүгү талданды.

Бул бапта «Манас» эпосундагы жаныбарлардын тотемдик белгилеринин өзгөчөлүгүн аныктоо үчүн түрк тилдүү элдердин эпосторуна жана бурят-монгол эпосторуна салыштыруу методдору колдонулду. Алар:

1. Жөнөкөй салыштыруу (окшоштук жана айырмачылыктарын аныктоо);
2. Тарыхый - типологиялык салыштыруу;
3. Тарыхый - генетикалык салыштыруу;

4. Маданий байланыштын негизинде пайда болгон көрүнүштү салыштыруу, канчалык деңгээлде таасир калтырганын аныктоо. [Жирмунский, В.М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса [Текст] / В.М. Жирмунский. – М.:Изд. Академии наук СССР, 1958. – С. 6].

«Манас» эпосундагы жаныбарлардын тотемдик белгилеринин тектеш түрк эпосторуна тарыхый-типологиялык жана тарыхый-генетикалык окшоштугу бар. Окшош жагы катары Чынар теректин берилиши жана андагы адам баласы менен жаныбарлар дүйнөсү сүрөттөлөт. Бул, көчмөндөрдүн көз карашында түпкү генетикалык негиз бир жерден башталган дегенди билдирет. «Маадай Кара» эпосундагы Бай Терек, «Манас» менен «Эр Төштүк» эпосундагы Чынар терек, «Модун эр Соготохтогу» курмандык чалган дарагы, «Гэсэрдеги» тэңэри (жандардын) дарагы, «Алтын Арыгдагы» куштар сайрап куурабай турган сыйкырдуу дарагы, «Огуз хан» эпосундагы кабыгынан кыпчактар жаралган сыйкырдуу дарагы - генеалогиялык жашоо дарагынын эпикалык варианттары. «Манас» эпосунда Чынар Терек катары

Манас баатыр кыйыр жана образдуу мүнөздө эпостун өзөгүн түзөт. Анын бутунун алдында соймолоп ажыдаар колдосо, үстүндө көк жиберген алп кара куш бутун тарбайтып колдогон. Жер үстүндө жашоосун улаган баатырды жерге тиешелүү жолборс, арстан, кара чаар кабылан, бөрү жандап турган. Мындай параллелдүүлүк «Маадай Кара», «Алтын Арыг», «Огуз хан», «Алпамыш» эпосторунда, «Модун эр соготох», «Гэсэрде» да бирдей кездешет. Манастын Чынар тереке айланышы жана аны жан-жаныбар жандашы Көк эгесинин жиберген бирден-бир түгөнгүс мурасы катары кыргыз элинин көз карашы болсо, экинчиден улуттук аң-сезимдин негизги мүнөзү катары да улуттук уюткуну чагылдырышы мүмкүн. Манастын Чынар терек катары айтылышы жөнөкөй эпикалык саптарда эле таасын айтылган. «Көкөтөйдүн ашында» Манас Кошойду күрөшкө түшүүсүн көндүрүп жатканда намыс тууралуу сөз козголуп баатырдын Кошойго айтып жаткандагы эпизоддо берилет:

*Оболоп чыккан чынармын,
Кош көрбөсө кудурет
Омурулуп сынармын.
Азуусу болот арыстан
Ажыдаар керептир,
Ар бутагы алтындан
Асмандап чыккан теректир,
Ар канча айтсаң, Абаке,*

Намыс эрге керектир! [Орозбак уулу, С. «Манас» [Текст]: эпос 9 т. / VIII-IX-т. / С. Орозбаков. – Бишкек: Турар, 2014. – 85-б.]

Ал эми канаттуу куштардын генетикалык негизин билдирген тотемдик белгилер бир болгону менен эпостордо айырмачылыктар бар. Мисалы бүркүт, карга хакас-алтай элинде жаман-жакшыны бирдей алып жүргөн канаттуу катары берилет. Тува жана буряттарда карга куткаруучу белгини берсе, кыргыздарда терс кейипкердин образын алган. Бүркүт эпосто коргоочу, колдоочу жана баатыр менен анимистик байланышта болгон. Бул белгилер ак шумкар, куш, алп кара кушка да тиешелүү.

«Маадай Кара» эпосунда күкүк тотем катары ачык баяндалган эмес. Бай Терек аркылуу күкүктүн каармандар үчүн жашоону улоочу, жан берүүчү көктүн медиатору катары баамдасак болот. Күкүктүн алтын түстө болушу элестүү түрдө жашоонун бакубаттуулугун символдоштурат. Бай теректи тегеренип чоңойгон Көгүдей мергенге кубулжуган үнү менен көктүн кабарын жеткирип турган. Кайсыл бир деңгээлде аруулукту чагылдырган да тотемдик белгини билдирген. «Манас» эпосунда пейзажды сүрөттөөдө же Каныкейди күкүккө салыштырууда анын сулуулугун арттыруу иретинде кездешет.

*Күдөрү тондой былк этип,
Күкүктөй үнү шыңк этип,
Желбегей тонун жамынып,
Дандырлуу оттой камыгып,*

Жез комуздай зыңк этип [Орозбак уулу, С. «Манас» [Текст]: эпос 9 т. / VI-т. С. Орозбаков. – Бишкек: Шам, 2006. – 567-б.]. Албетте Каныкейдин үнү күкүк үнүнө жөн гана салыштырылган деп айтсак кескин туура болот, бирок образдын ачылышына көмөкчү болгон аруулукту, жашоо жандануусун тартуулаган күкүктүн тотемдик белгисин катып коё албайбыз. Аны баса белгилөө биздин парз. Демек, Бай теректи байырлаган күкүк көктүн данакери, аруулук тартуулаган канаттуу болуп, Манас образдуу түрдө Чынар терек болсо, Каныкейдей аруу жан ага жашоодо көмөктөшү болгон.

Тектеш түрк элдеринин эпосторундагы баатырлардын атрибут жаныбарларына салыштырууда «Манас» эпосундагы жылкы, ит жана куштун түпкү негизи алгачкы тотемге барып такалат. Алардын элементтери «Манас» эпосунда сакталып калган. Биринчиден ат, ит жана куштун баатыр менен болгон анимистик байланыш элементин көрүүгө болот, экинчиден иттин кайыптан жаралгандыгы жана куштун көк жиберген жандоочусу, жылкынын баатыр менен жаны бир катары берилиши сыяктуу культтук элементтери бар. Алтын арыг жана Көгүдей мерген атты согуш эрдиктеринде гана минишкен. Огуз хан атты минип уулдарына жер бөлүштүрүп берген. «Манас» эпосунда болсо Манас төрөлгөн учурда эле Ак кула да бир убакта туулат [COB]. С. Каралаевдин вариантында Кула бээ кулун тууп, Торучаар Манастын Ак куланы данга алмаштырып алганга чейинки минген аты болот. Бала менен кулундун анимистик байланышы бир убакта жарык дүйнөгө келүү мотиви аркылуу чагылдырылган.

Жыйынтык. «Манас» эпосундагы Чынар терек жана түрк тилдүү элдердин эпосторундагы жашоо дарагы – генеалогиялык жашоо дарагынын эпикалык варианттары, мифопоэтикалык модели. Жашоо дарагын курчап турган мифологемалар – жаныбарлар жана алардын тотемдик белгилери. Манас баатырды да мифологемалар курчап турат. Ал образдуу түрдө “жашоо дарагы” болушу мүмкүн. «Маадай Кара» эпосунда Бай теректин ортоңку бутагында орун алган күкүк аруулуктун символу. «Манас» эпосунда Каныкей күкүкө салыштырылат, Кумайыкты да аруу аялзат багышы керек эле. Демек, күкүктүн тотемдик белгиси Каныкейдин образына көркөм параллелдүү чагылдырылган. Образдуу түрдө, Манасты-Чынар теректи аруу аялзаты Каныкей жандап жүрөт.

ЖЫЙЫНТЫК

«Манас» эпосундагы жаныбарлардын көркөм чагылдырылышы жана тотемдик белгилери боюнча төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

1. С.Орозбаков менен С.Каралаевдин айтуусундагы «Манас» эпосундагы жаныбарлар жана алардын тотемдик белгилери системалуу иликтенди. Фольклордук, этнографиялык жазма жана оозеки-эпикалык булактарда, тарыхый булактарда, кол-өнөрчүлүктө, археологиялык материалдарда, тектеш түрк эпосторунда тотем жаныбарларынын издери кездешет. Алардын «Манас» эпосундагы тотемдик белгилерине байланышы терең.

2. «Манас» эпосундагы жаныбарлардын көркөм чагылдырылышы сюжетте басымдуулук кылган орду боюнча үч тематикада кездешет:

1. Мотивдер: түш көрүү мотиви; баатырдын керемет бойго бүтүүсү, керемет төрөлүү ж.б.;

2. Образдар системасы: каарманды жана аны коштогон жан-жаныбарлардын архаикалык өңүттө сүрөттөлүшү;

3. Кырдаалды сүрөттөөдө: согуш көрүнүшүндө, баатырлардын эрөөлүндө ж.б. жаныбарлардын тотемдик белгилеринин көркөм функциясы.

3. «Манас» эпосундагы тотем жаныбары – С. Орозбаковдун вариантында кырк чилтендин бөрүгө айланган образы. «Манас» эпосунда бөрүдөн башка жаныбарлар коргоочулук, колдоочулук тотемдик белгилерине ээ. Шердин этин же жүрөгүн жеп, анын сапатын балага алуу ички тотемдик белги, кырк чилтен-бөрүнүн бала Манасты колдогону сырткы тотемдик белги. Баатырды тотем жаныбардын сапатына окшотуп салыштыруу – ички тотемдик белги. Баатырды сүрөттөөдө жандап жүргөн тотем жаныбарлардын образдуу сүрөттөлүшү – сырткы тотемдик белги.

4. Манас баатыр минген аты Ак кула, Кумайык, Ак шумкар менен анимистик байланышта. Манасты коргогон жана колдогон образдуу жаныбарлар: кара чаар кабылан, жолборс, арстан, бөрү, алп кара куш, сойлоочу ажыдаар баатыр менен анимистик байланышта. Тотемдик белгиси-колдоочулук, коргоочулук; анимистик элементтери – көк жиберген рухий күч аркылуу байланышы бар. Умай эненин жана Кумайыктын архетиптик модели бир болушу мүмкүн, ал улуу куш - Кумай жору. Мифтик жандыктар кылыч куйрук, баяс, тайбастын архетиптик модели – арстан. Жабыр баян мифтик жандыктын архетиптик модели – жолборс. Бир жаныбарда тотем менен табу белгилеринин ара-катышын көрүүгө болот. Маселен, «Манас» эпосундагы балык – тотемдин да табунун да белгисин алып жүрөт (аярлардын согушундагы балык).

5. Канаттуу-куштардын «Манас» эпосундагы тотемдик белгилери:

1. Ыйык, өлтүргөнгө болбойт;
2. Жер шарына жарчы;
3. Адам баласына кабарчы;
4. Адам баласынын колдоочусу.

6. «Маадай Кара» эпосундагы күкүк Бай теректин үстүнкү бутагынан орун алган. «Манас» эпосунда Каныкей күкүкө окшоштурулуп сүрөттөлөт. Айрым түрк элдеринин ишениминде күкүк аруулуктун тазалыктын символу. Кумайыкты багууда салт боюнча аруу, таза аялзаттын колуна багылышы керек эле. Манас Кумайыкты Каныкейге бакканы берет. Демек, күкүктүн тотемдик белгиси Каныкейдин образына көркөм параллелдүү чагылдырылган.

«Манас» менен «Эр Төштүк» эпосундагы Чынар терек, «Маадай Кара» эпосундагы Бай Терек, «Алтын Арыгдагы» куштар сайрап куурабай турган сыйкырдуу дарагы, «Огуз хандагы» дарактын кабыгынан кыпчактар жаралган сыйкырдуу дарагы жана «Модун эр Соготохтогу» курмандык чалган дарагы, «Гэсэр» эпосундагы тэңэри (жандардын) дарагы – генеалогиялык жашоо дарагынын эпикалык варианттары, мифопоэтикалык модели. Жашоо дарагын курчап турган мифологемалар – жаныбарлар жана алардын тотемдик белгилери.

«Манас» эпосундагы Манас образдуу түрдө “жашоо дарагы” болушу мүмкүн. Анын бутунун алдында ажыдаар сойлойт, аны тегеренип кара чаар кабылан, жолборс, арстан, бөрү колдойт, көктөн алп кара куш коргойт. Түрк эпосторунда бул типтүү көрүнүш - жашоо дарагын жан-жаныбарлар курчап турат.

«Манас» эпосундагы жаныбарлардын көркөм чагылдырылышы жана алардын тотемдик белгилери анын эпостук чыгарма катары жаралышында, идеялык-эстетикалык бүтүндүк катары түптөлүшүндө, улам кийинки доорлордо өнүктүрүлүп, сюжеттик жактан бутактанып, жаңы окуялар менен толукталып отурушунда негизги ролдордун бирин аткарып келгени анык. Анын эпосто архаикалык көз караштан тарта бүгүнкү күнгө чейинки катмарланган, ар тараптуу, улуттук маданий жана ишеним системасынын баалуу фольклордук эпикалык булагы катары орду терең.

С. Орозбаковдун вариантындагы жаныбарлардын образдарында архаикалык негиздер, мифтик тотемдик белгилер көбүрөөк сакталып калган. С. Каралаевдин вариантында каармандарды коргоочулук белгини алып жүргөн жаныбарларга салыштырып сүрөттөө көбүрөөк таандык. Тактап айтканда, психологиялык өңүттөгү келбеттердин жаралышында көркөм сөз каражаттардан тотемдик белгилер учурайт. Эки вариантты салыштыруунун негизинде эпостогу жаныбарлардын көркөмдүк-тематикалык классификациясы сунушталды. Тиркемеде берилди.

**Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү макалаларда
чагылдырылган:**

1. **Кулбаракова, З.А.** «Манас» эпосундагы түш көрүү мотиви жана андагы жаныбарлардын тотемдик белгилери [Текст] / З.А. Кулбаракова // Тил, адабият жана искусство маселелери. – 2013. – № 13, 14. – 402-408-б.
2. **Кулбаракова, З.А.** «Манас» эпосунун салттуу поэтикалык формуласында жаныбарлардын көркөм кызматы [Текст] / З.А. Кулбаракова // Тил, адабият жана искусство маселелери. Атайын чыгарылыш. – 2014. – 210-221-б.
3. **Кулбаракова, З.А.** «Манас» эпосундагы Умай эненин образы жана анын антиподу [Текст] / З.А. Кулбаракова // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы. Атайын чыгарылыш. – 2015. – 196-205-б.
4. **Кулбаракова, З.А.** «Манас» жана «Эр Төштүк» эпосундагы «дөө» образынын архаикалык трансформациясы [Текст] / З.А. Кулбаракова // Юнусалиев окуулары – 2015: Б.М. Юнусалиевдин юбилейине арналган эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 2015. – 302-307-б.
5. **Кулбаракова, З.А.** «Манас» эпосундагы Умай эненин мифтик образы [Текст] / З.А. Кулбаракова // Эпос “Манас” и мировоззрение кыргызского народа: илимий конференциянын материалдары // Ата-Түрк Ала-Тоо журналы. – 2015. – №4. – 159-165-б.
6. **Кулбаракова, З.А.** «Манас» эпосундагы Умай эне образынын тотемдик белгиси [Текст] / З.А. Кулбаракова // Тил, адабият жана искусство маселелери. – 2016. – № 1. – 91-97-б.
7. **Кулбаракова, З.А.** «Манас» эпосундагы куш тотеминин көркөм параллелизми [Текст] / З.А. Кулбаракова // К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Жарчысы. – 2016. – №2[36]. – 55-59-б.
8. **Кулбаракова, З.А.** «Манас» эпосунда тотемдик белгилердин көркөм кызматы [Текст] / З.А. Кулбаракова // Айтматов окуулары-2016: Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына арналган эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 2016. – 368-373-б.
9. **Кулбаракова, З.А.** «Манас» эпосундагы тотемдик белгилердин этнографиялык чындык катары чагылдырылышы жана И. Молдобаевдин көз карашы [Текст] / З.А. Кулбаракова // Имел Молдобаев жана заманбап кыргыз этнографиясы: илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек: Мурас фонду, 2017. – 91-97-б.
10. **Кулбаракова, З.А.** «Маадай Кара» эпосундагы канаттуулар культунун өзгөчөлүгү [Текст] / З.А. Кулбаракова // К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Жарчысы. – 2017. – №1[39]. – 80-83-б.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=30020937>
11. **Кулбаракова, З.А.** «Манас», «Огуз хан», «Маадай кара» эпосторундагы бөрү образынын трансформацияланышы [Текст] / З.А. Кулбаракова // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин

Жарчысы. Атайын чыгарылыш. – 2018. – 96-100-б.

12. **Кулбаракова, З.А.** «Манас» эпосундагы жапайы жаныбарлардын тотемдик белгилери - синхрондук жана диахрондук абалы [Текст] / З.А. Кулбаракова // Известия вузов Кыргызстана. – 2018. – №3. – 166-171-б.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=36434767>

13. **Кулбаракова, З.А.** Чыңгыз Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги балык тотеми [Текст] / З.А. Кулбаракова // Известия вузов Кыргызстана. – 2018. – № 10. – 20-24-б.

14. **Кулбаракова, З.А.** «Көк бөрү» оюну жана «Манас» эпосундагы тотемдик издери [Текст] / З.А. Кулбаракова // К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Жарчысы. – 2018. – №3[45]. – 24-29-б.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=35709973>

15. **Кулбаракова, З.А.** Ч. Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романындагы тотем жаныбарларынын көркөм интерпретацияланышы [Текст] / З.А. Кулбаракова // И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы. Атайын чыгарылыш. – 2018. – 92-95-б.

<https://elibrary.ru/contents.asp?titleid=56066>

16. **Кулбаракова, З.А.** Культ и тотемный знак беркута в кыргызско-алтайских эпосах (на примерах эпосов «Манас» и «Маадай кара») [Текст] / З.А. Кулбаракова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2018. – №11-2 [89], Ч.П. – С. 248-252.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=36399371>

17. **Кулбаракова, З.А.** «Манас», «Огуз хан», «Маадай кара» эпопеясындагы жашоо дарагы [Текст] / З.А. Кулбаракова // «Манас» ааламы. Манастануу-фольклортаануу багытындагы илимий журнал. – 2018. – №5. – 129-139-б.

18. **Кулбаракова, З.А.** «Манас» эпосунун варианттары боюнча сыйкырдуу күчтөрдүн көркөм классификацияланышы [Текст] / З.А. Кулбаракова // Тил, адабият жана искусство маселелери. Атайын чыгарылыш. – 2018. – 88-97-б.

19. **Кулбаракова, З.А.** Тотемические знаки животных в письменных и устно-эпических источниках: эпос «Манас» и Собрания тюркских наречий Махмуда Кашгари [Текст] / З.А. Кулбаракова // Konferans: Modern Linguistics. Translatology. Linguodidactics. NUU 2018. – October 4-8. –Tashkent. – С. 177-185.

20. **Кулбаракова, З.А.** Тотемические знаки животных в письменных и устно-эпических источниках как этнографическая действительность [Текст] / З.А. Кулбаракова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов, – 2019. – №12, Вып. 1. – С. 242-246.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=36690307>

Кулбаракова Зарина Анарбековнанын 10.01.09 – фольклористика адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «“Манас” эпосундагы жаныбарлардын көркөм чагылдырылышы жана тотемдик белгилери (С.Орозбаков, С.Каралаевдин варианттарынын негизинде)» аттуу диссертациялык ишинин РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, жаныбарлар дүйнөсү, жаныбарлардын тотемдик белгилери, түш көрүү мотиви, образдар системасы, кырдаалдардын сүрөттөлүшү, анимистик байланыш, архетиптик модель, тотем менен табунун карым-катнашы, түрк тилдүү элдердин эпостору, жашоо дарагы.

Изилдөөнүн объектиси: Улуу манасчылар С.Орозбаков С.Каралаевдин классикалык варианттарындагы “Манас” эпосу жана андагы жаныбарлар дүйнөсү.

Изилдөөнүн предмети: «Манас» эпосундагы жаныбарлардын көркөм чагылдырылышы, алардын тотемдик белгилери.

Изилдөөнүн максаты: Манасчы С.Каралаев менен С.Орозбаковдун айтуусундагы «Манас» эпосундагы жаныбарлардын көркөм дүйнөсүн иликтөө менен системалуу анализ жүргүзүү, тотемдик белгилерин алып чыгуу жана аларды талдоо, генетикалык тамырынан баштап белгиге чейинки эволюциясын көрсөтүү. Тектеш түрк элдеринин эпосторуна тарыхый-генетикалык жана тарыхый-типологиялык салыштыруу менен архетиптик моделин, «Манас» эпосундагы өзгөчөлүгүн аныктоо.

Изилдөөнүн методдору: «Манас» эпосундагы жаныбарлардын көркөм чагылдырылышын жана тотемдик белгилерин изилдөөдө көркөм каражаттар менен талдоо жана комплекстүү анализ жүргүзүү, тарыхый-обзордук, илимий аналитикалык, диахрондук жана синхрондук аспектилерде тарыхый-генетикалык, тарыхый-типологиялык салыштыруу методдору тандалып алынды. Мындан сырткары анализ жана синтез ыкмалары колдонулду.

Алынган жыйынтыктар жана анын жаңычылдыгы: С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттарындагы жаныбарлардын көркөм дүйнөсү комплекстүү иликтенип, тотемдик белгилери илимий системага салынды. Жаныбарлардын тотемдик белгилеринин эволюциялык баскычтары көрсөтүлдү. Улуттук аң-сезимдин калыптанышындагы ролу такталды. Тектеш түрк элдеринин эпосторуна салыштырмалуу көркөм өзгөчөлүгү белгиленди.

Колдонуу боюнча сунуштар: Аталган тема боюнча рефераттарды, курстук, дипломдук иштерди жазууда материал болуп бере алат. “Манас” эпосу боюнча окуу куралдарын түзүүдө изилдөөнүн материалдарын пайдаланууга да болот.

Колдонуу чөйрөсү: Изилдөөнүн жыйынтыктары жогорку окуу жайларында, орто мектептерде “Манастаануу” дисциплинасын окутууда пайдаланылат.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы **Кулбараковой Зарины Анарбековны**
«Художественные описания и тотемные знаки животных в эпосе
«Манас» (по вариантам С. Орозбакова и С. Каралаева)» по
специальности 10.01.09 – фольклористика, представленной на соискание
ученой степени кандидата филологических наук

Ключевые слова: «Манас», животные, тотемные знаки, мотив сновидения, система образов, описание ситуаций, анимистическая связь, архетипическая модель, взаимоотношения между тотемом и табу, эпосы тюркоязычных народов, древо жизни.

Объект исследования: Эпос «Манас» по классическим вариантам великих манасчи С. Орозбакова и С. Каралаева, мир животных в них.

Предмет исследования: Художественное отображение животных и их тотемные знаки в эпосе «Манас».

Цели исследования: Исследование художественного мира животных и их системный анализ в вариантах «Манас» С. Каралаева и С. Орозбакова, выяснение и анализ тотемистических знаков животных, показ их эволюции, начиная с генетических корней до знака. С использованием историко-генетических и историко-типологических сравнений определить архетипические модели эпосов тюркских народов и особенности эпоса «Манас».

Методы исследования: Осуществление комплексного анализа художественных средств отображения животных в эпосе «Манас» и их тотемистических знаков, избраны историко-генетические и историко-типологические методы сравнения в историко-обзорном, научно-аналитическом, диахронном и синхронном аспектах. Используются также приёмы анализа и синтеза.

Результаты исследования и научная новизна: Комплексно проанализирован художественный мир животных в вариантах «Манас» С. Орозбакова и С. Каралаева, научно систематизированы их тотемистические знаки. Показаны ступени эволюции тотемистических знаков животных и их роль в формировании национального самосознания. Отмечены художественные особенности сравнительно с эпосами тюркских народов.

Предложения по использованию: Могут служить материалом для написания рефератов, курсовых и дипломных работ по данной теме. Также можно использовать при составлении учебных пособий по эпосу «Манас».

Среда использования: Результаты исследования могут использоваться при изучении дисциплины “Манасоведение” в вузах и школах.

RESUME

of the topic named «**The animals, artistic description and totemic signs in the epic of «Manas» (by variants S. Orozbekov and S. Karalaev)**», written by **Zarina Kulbarakova Anarbekovna**, specialization No 10.01.09 – folklore, for the researcher degree of candidate of philological science.

Key words: «Manas», animals, totemic symbols, motif of dreams, system of images, description of situations, animistic connection, archetypal model, relations between totem and taboo, epic of Turkic-speaking peoples, tree of life.

Object of research. The epic of «Manas» according to the classic versions of the great manachi S. Orozbekov and S. Karalaev and the animal world in them.

Subject of research. Artistic depiction of animals and their totemic signs in the epic of «Manas».

Objectives of the study. Studying of the artistic world of animals and their systematic analysis in the epic of «Manas» by versions of S. Karalaev and S. Orozbekov, clarification and analysis of totemic animal signs, showing their evolution, starting from genetic roots to the sign. Determining the archetypal models of the epic of the Turkic peoples and the features of the epic of «Manas» by using historical-genetic and historical-typological comparisons.

Research methods. The implementation of a comprehensive analysis of the artistic means of displaying animals in the epic of «Manas» and their totemic signs, the historical-genetic and historical-typological methods of comparison with the historical-survey, scientific-analytical, diachronous and synchronous aspects were selected. The methods of analysis and synthesis were also used.

Research results and scientific novelty. The artistic world of animals in the «Manas» by versions of S. Orozbekov and S. Karalaev is comprehensively analyzed, their totemic signs are systematized scientifically. The evolutionary stages of totemic animal signs and their role in the formation of national identity are shown. The artistic features are noted in comparison with the epic of the Turkic peoples.

Suggestions for use: this material can be served for writing essays, term papers and dissertations on this topic. It can also be used in the preparation of manuals on the epic of Manas.

Use environment. The results of the study can be used in the study of the discipline "Manasology" in universities and schools.